

УДК 165.242.1:929 Сковорода

*Лариса Харченко
(Переяслав-Хмельницький)*

КОНЦЕПЦІЯ САМОПІЗНАННЯ У ФІЛОСОФІЇ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ

У статті розкривається проблема самопізнання у житті сучасного суспільства в умовах складних змін життєвих настанов, переконань і цінностей. Аналізується основна концепція світобачення Г.Сковороди - проблема людини, її щастя та шляхів досягнення цього щастя. Особлива увага звертається на самопізнання як осмислення вищого закону історичного за самою своєю суттю буття людини, яке Г.Сковорода трактує в найзагальнішому плані, а саме як осмислення людиною єдності себе, мікрокосму, з макрокосмом.

Ключові слова: філософія, пізнання, самопізнання, свідомість, буття, людина, особистість, суспільство, культура, духовні цінності.

В статье раскрывается проблема самопознания в жизни современного общества в условиях сложных изменений жизненных установок, убеждений и ценностей. Анализируется основная концепция мировоззрения Г.Сковороды - проблема человека, его счастья и путей достижения этого счастья. Особенное внимание обращается на самопознание как осмысление высшего закона исторического за самой своей сутью существования человека, которое Г.Сковорода трактует в самом общем плане, а именно как осмысление человеком единства себя, микрокосму, с макрокосмом.

Ключевые слова: философия, познание, самопознание, сознание, существование, человек, личность, общество, культура, духовные ценности.

In the article the problem of self-knowledge opens up in life of modern society in the conditions of difficult changes of vital options, persuasions and values. Basic conception of attitude of Г.Сковороды - problem of man, his happiness and ways of achievement of this happiness is analyzed. The special attention applies on self-knowledge as comprehension of higher law historical after the essence of existence of man, what Г.Сковорода interprets in the most general plan, namely as a comprehension of unity a man itself, to microcosm, with a macrocosm.

Key words: philosophy, cognition, self-knowledge, consciousness, existence, man, personality, society, culture, is spiritual

Складовою частиною нашого історичного часу – часу загальносоціальної кризи цивілізації – є ускладнення всіх форм людського буття. Науково-технічний прогрес, комп'ютерна революція перебудовують свідомість людини, змінюючи її мислення і ставлення до вічних духовних цінностей: добра, любові, свободи, справедливості, совісті, солідарності і єднанню народів. Переважаючи в суспільстві речові стосунки, їх перетворення на визначальний чинник буття людей, а також несродна праця, поширення "масової культури", в широких масштабах руйнують систему цілісного світосприйняття і світобачення людини. Відбувається складна зміна життєвих настанов, переконань і цінностей.

Тому проблема самопізнання сьогодні надзвичайно актуалізується усім ходом соціально-економічних, політичних, психологічних, антропологічних, загальнокультурних і цивілізаційних змін, які мають місце в житті сучасного соціуму.

Антропоцентризм побутував в світобаченні Києво-Могилянської академії в першій половині XVIII століття, а в теорії Г.Сковороди він знайшов своє поглиблення, розширення й повен вияв. Основною проблемою світобачення Г.Сковороди була проблема людини, її щастя та шляхів досягнення цього щастя. Основною тенденцією творчості філософа та

особистого життя були рефлексії над людиною, зокрема релігійною, та її душею, що проходять лейтмотивом крізь увесь його доробок. Проте людиноцентризм філософії Г.Сковороди не є остаточно розв'язаною проблемою у сквородинознавстві, а світ нашого філософа – це комплексна, складна проблема, розв'язання якої вимагає наполегливої та копіткої праці [15, с.104]. Найбільшу увагу в своїх трактатах, проповідях, діалогах, байках і поезіях Г.Сковорода приділяє самопізнанню людиною самої себе. Саме через призму реалізації висунутого ще за античних часів принципу "Пізнай самого себе" філософ розглядає проблему смисложиттєвих законів людини. Самопізнання як осмислення вищого закону історичного за самою своєю суттю буття людини Г.Сковорода трактує в найзагальнішому плані, як осмислення людиною єдності себе, мікрокосму, з макрокосмом. Тобто осягнення себе, людини як істоти особливого роду, яка на відміну від усіх інших істот, духовно пов'язана з Богом. І ця духовність подається ним як краплина, в якій фокусується та віддзеркалюється макрокосм природи й суспільства [4, с.48]. Отже, для Сковороди пізнання самого себе – це, перш за все, християнське випробування, здійснивши яке людина може збагнути своє покликання. Філософ розумів самопізнання в релігійному сенсі. Через нього, на думку Сковороди, можна пізнати Бога та досягти реального містичного злиття з ним. Взагалі, мислитель вважав самопізнання, самовдосконалення та виконання обов'язку метою життя людини в цьому світі.

Концепція самопізнання Г. Сковороди бере свій початок з філософсько-психологічної традиції західноєвропейської духовної культури (в тому числі й з вчення Сократа) і греко-візантійської (у тому числі й від доробку гностиків). Саме з античної філософії та духовної культури і була вона сприйнята нашою вітчизняною культурою в її позитивно-еволюційному змісті, у високих цілях і цінностях. У Г. Сковороди ідея самопізнання є центром усіх його світоглядних зацікавлень і практичною метою усього життєвого шляху.

Ідеї самопізнання Г. Сковорода відводив особливе місце у власних філософських роздумах, духовних бесідах і педагогічній практиці. Перша виступає у філософа неодмінною умовою істинного шляху пізнання. Проблема самопізнання знаходить своє відображення в його трактатах "Нарцис", "Асхань", в багатьох листах, байках і духовних співах.

Сенс життя у філософії українського філософа виявляється в самопізнанні і самовдосконаленні, в розкритті людиною самої себе. Звичайно, ця самореалізація людини припускає повернення до глибоких основ її буття. У поверненні людини до самої себе і розкривається стратегія людського життя, її внутрішній світ. Саме тут і виникають "сердечна веселість", "сердечна радість і "душевна потужність". Це і є основа для глибоко вивіреної внутрішньої рівноваги і спокою, одухотворення душі, спрямованої думки, розвитку люблячого серця.

Сенс життя і життєве призначення людини - перейти від зовнішнього, неістинного до внутрішнього - істинного. І ця справа не може належати до якоїсь частини людського пізнання, бо вона є справою усього життєвого шляху. У людини розплющуються очі, з "сліпого" він стає таким, що "бачить". Звичайно, "сліпота" людини проявляється стосовно вищих цінностей. Вона не бачить величі храму, світу в цілому. Той, що "бачить" пропонує "сліпому": "Піди додому і вирий зиниці твої, поховані в міху твоєму. Принеси їх сюди. Тоді оновитися тобі храм цей і відчуєш блаженство, сповнишся насолодою" [21, с.312].

Г.Сковорода багато писав про те, що треба бути самим собою, не здаватися, а саме бути, при цьому, не декларувати, "підносити" свою щирість, а жити в щирості. Очевидно, що ця щирість українського філософа, - це і чесність і вимогливість до себе, чесність і вимогливість до зовнішнього світу, людей, що живуть в ньому.

Сенс буття людини, за словами самого філософа, полягає в тому, щоб бути джерелом світла і тепла, свідомості і совісті, бути перетворювачем, удосконалювачем і співучасником усього, що відбувається у світі.

Зміст людського життя мислитель вбачає у самопізнанні, якого він прагнув досягти в процесі діалогу з іншими людьми та розмов зі своїм "Я". Вислів Сократа "Пізнай самого себе" став поштовхом до його філософствування та визначив напрям до пошуків істини.

Філософ сприйняв його за поклик до пізнання взагалі, до вияснення змісту, ролі та меж людського пізнання у відповідності з божественною мудрістю.

Власне тому Г.Сковороді близьким виявився Сократ, і звернення до нього в усі часи було намаганням зрозуміти себе та свій час, духовно самовизначитись. Адже духовна сутність людини проявляється через осмислення основ людського буття, а це завжди напружений діалог, де відбуваються зустрічі різних поглядів на ті чи інші явища, події. На перетині цих діалогічних проявів виявляється справжній зміст вчення, з'ясовується його сутність.

За вченням Г.Сковороди, наближення до основ істинного знання – мета і обов'язок кожної людини, що прагне до розумного та щасливого життя. Провідником людини в ньому виступає пізнання, яке допомагає розумно вести людські справи, прийти до розуміння власного місця в суспільстві. Внаслідок цього виникає особлива атмосфера існування, що дозволяє людям реалізувати свої сутнісні сили. Отже, самопізнання у Г.Сковороди виступає інтелектуальним процесом, що веде до знання та розуміння, процесом реального наближення людини до Бога шляхом заглиблення в свою суть. У процесі самопізнання людина знаходить сенс свого буття, змінюється і вдосконалюється як сама, так і впливає на суспільні стосунки.

Говорячи про людину, Г.Сковорода дуже часто має на увазі людину внутрішню, істинну, бо стрижнем його антропоцентризму є не суспільна істота, а духовна сутність людини. Крім того, він вперше в українській філософії підносить людину до розуміння її як духовної особистості, йдучи за вченням професорів Києво-Могилянської академії, котрі були представниками ренесансного гуманізму й довели у власному вченні правомірність звернення до людини з її тілесними якостями, потребами, почуттями, пристрастями. Проте Г.Сковорода робить саме душу людини об'єктом філософського аналізу, бо наполягає у своїх творах на принциповому дуалізмі матеріального й духовного, плотської та внутрішньої людини. У всьому, що існує в людині та навколо неї, Г.Сковорода бачить насамперед істинну, невидиму натуру, що перебуває поруч з її матеріальним вираженням. Ідея внутрішньої людини була одною з фундаментальних ідей Г. Сковороди, що пронизує всі його твори. Так, у творі "Наркіс. Розмова про те: пізнай себе" він пише: "Бросив земнаго Адама с его хлѣбом, болѣзни, перелѣтуем сердцем к человѣку Павлову... в самый центр сердца нашего и души нашея и, минув всѣ брѣнныи и потопныи мысли со всею крайнею внѣшностію плоти нашея... восходим чрез помянутыя лѣствицы высокой восход и исход к животу и главѣ нашей, ко истинному человѣку... которыя земная наша храмина слабою тѣнью и видом есть в разсужденіи истинныя, сопряженныя во едину ипостась без слития естеств божіею и тлѣннаго" [21, с.186]. Григорій Сковорода ставив самопізнання не тільки над якимись містичними пошуками людини, а навіть вважав, що без цього процесу неможливо взагалі дійти до Богопізнання.

Проблема самопізнання у Сковороди є ключем до розуміння його антропоцентризму, бо мислитель вважав, що всі питання й таємниці світу містяться в людині, яка, не пізнавши себе, нічого не може зрозуміти у світі, а пізнавши себе, спроможна збагнути найглибші таємниці Всесвіту [25, с.493]. В онтологічному смислі людина є мікрокосмом. Увесь Всесвіт присутній у ній, метафізично в неї реальний. Людина – центр, у якому поєднуються й набувають свого значення всі символи макрокосму й Біблії. Учення про малий світ, або людину, є стрижнем усієї філософської системи Г. Сковороди, бо концепція великого світу в Біблії складається в мислителя на основі розуміння ним сутності людини. У цьому його філософська система принципово відрізняється від тогочасного західноєвропейського натуралізму, бо наш мисленик намагається з'ясувати насамперед сутність внутрішньої людини.

Висуваючи суворі вимоги до себе самого й відчуваючи в собі покликання перевиховати суспільство, філософ був вимогливим і до тих, хто намагався займати високі посади в суспільстві, й суворо засуджував усіх, хто діяв усупереч своєму життєвому покликанию. На думку Сковороди, для того, щоб збагнути своє покликання й вибрати відповідне поле

діяльності, треба насамперед пізнати свої природжені нахили та здібності. У творі "Розмова, названа Алфавіт, або буквар миру" Г.Сковорода пише: "Природа есть первоначальная всему причина и самодвижущаяся пружина. Она есть мать охоты. Охота есть ражжение, склонность и движение. Охотасилные неволи, по пословице. Она стремится к труду и радуется им, как сыном своим. Труд есть живой и неусыпный всей машины ход потоль, поколь породит совершенное дѣло, соплѣтающее творцу своему вѣнец радости. Кратко сказать, природа запалает к дѣлу и укрѣпляет в трудѣ, дѣлая труд сладким." [21, с.418]. Це і є психолого-етичний аспект самопізнання, бо мислитель з'ясовує психологічні й етичні моменти, завдяки яким "сродна праця" має перевагу над "несродною". Інший зміст і характер надає Г.Сковорода самопізнанню в містичному аспекті. Самопізнання з цього погляду має на меті розкрити перед людиною її глибинну духовну суть, причому людина, розкривши себе, має себе перетворити або, на думку мислителя, вдруге народитися чи знайти в собі іскру Божу. Згідно з дуалістичним світобаченням філософа, у процесі самопізнання розкривається людина, відбувається її духовне народження [21, с.185].

Самопізнання в метафізичному аспекті веде від розкриття духовних глибин людини до трансцендентних глибин буття, або від мікрокосму до макрокосму. Сковорода вважав, що за допомогою самопізнання можна дійти до найвищого досягнення людського духу – Богопізнання. Саме такий шлях людини до Бога показує у своїх творах. Цей шлях, тобто шлях від самопізнання до Богопізнання, можна назвати висхідною лінією пізнання. Філософ також накреслює нисхідну лінію пізнання – шлях від пізнання Бога до пізнання людини. Вважаючи самопізнання та Богопізнання сенсом людського життя та розмірковуючи як релігійний філософ на сторінках своїх творів, Г.Сковорода, звичайно, незважаючи на складні взаємини з офіційною церквою, був релігійною, містично налаштованою, людиною, завжди орієнтувався на Біблію та мислив в її дусі, і майже всі його філософські праці завжди підкріплялися цитатами зі Святого Письма. Оскільки Г.Сковорода був релігійною людиною, то його протест проти оточуючої дійсності був, насамперед, внутрішнім, хоча його світогляд і вчення, спосіб життя вступали в суперечність зі світом [20, с.49].

Самопізнання стосується пізнання найкращої частини людини – пізнання невидимої натури, яка очищена і на відміну від видимої не може бути сприйнятою органами чуття. З цим пов'язане вчення філософа про третій світ – Біблію.

Г.Сковорода акцентує увагу на внутрішньому житті людини. Пізнати себе, як і зовнішній світ, людина, на його думку, може тільки через самопізнання. Невидима людська натура не сприймається органами чуття, для її пізнання необхідні інтелектуальна інтуїція, осяяння, самозаглиблення.

Сковорода вважав, що за допомогою самопізнання можна дійти до найвищого досягнення людського духу – Богопізнання. Саме такий шлях людини до Бога показує Сковорода у своїх творах. Цей шлях, тобто шлях від самопізнання до Богопізнання, можна назвати висхідною лінією пізнання.

Антропоцентризм Г. Сковороди виступає синтезом філософсько-світоглядних традицій, що розвивалися упродовж багатьох століть. Його філософські погляди не лише формувалися під безпосереднім впливом тогочасних історичних і суспільних взаємин, але й визначалися філософськими традиціями європейської духовної культури XVII – XVIII ст., а також філософськими концепціями широко згадуваних в його творах Платона, Епікура, стоїків, особливо Сенеки й Марка Аврелія. Величезний вплив, як свідчать твори нашого мислителя, справила на концепцію людини в ученні Г. Сковороди – Біблія [16, с.201].

Висновки. У різні часи й епохи філософи звертались до проблеми людини, осмислювали її в дусі конкретно-історичних вимог, інтересів і потреб, відповідно до цього творили ідеал людини, який, проте, ніколи і ніде не міг бути у всій адекватності й повноті осягнений та здійснений. У процесі пізнання світу людина завжди прагнула глибше й повніше осягнути сутність явищ, закони світовлаштування та себе саму.

Український любомудр, поет-мислитель Григорій Сковорода, який уособлює в собі цілісність серця, розуму та вчинку, є зразком таких намагань. Поставивши в центрі своєї

філософської системи людини, її реальні потреби й прагнення, він виходив з необхідності озброїти її засобами досягнення щасливого життя, яке має за основу Епікурову вимогу "живи за природою". Цю тезу мислитель вперше в історії української філософії перетворив на вимогу працювати за "сродністю", яка взаємопов'язана з теорією самопізнання і вченням про загальне щастя. У ній він вбачає одну з найважливіших передумов досягнення людиною щастя, реалізації дійсно людського способу життєдіяльності. Г. Сковорода підходить до ідеї перетворення праці із засобу існування в найпершу природну потребу і найвищу насолоду особистості, бо "сродна" праця, тобто праця за природними нахилами, здібностями, визначає життя людини і становить його смисл, духовно збагачує особу і дає можливість їй віднайти свій справжній шлях і своє місце в складній системі суспільних взаємозв'язків і стосунків, зорієнтуватися в ціннісно-смысловому універсумі культури.

Г.Сковорода виходив із передумови, згідно з якою людина не може виробити об'єктивного погляду на світ, якщо вона не визначить власне місце в природі та суспільстві. Філософ бачив у пізнанні людини ключ до пізнання природи і суспільного розвитку. Людину він розглядав не просто як частину природи, а як особливий "маленький світик" – мікросвіт, який за складністю своєї організації перевершує всі явища природи, і який складається з тих же двох натур (зовнішньої та внутрішньої), що й макрокосм. Ідея перетворення людини із зовнішньої у внутрішню, духовну, що є в основі вчення Г.Сковороди, спрямована на її внутрішнє життя. Шлях до внутрішнього духовного розвитку також пролягає через моральне вдосконалення людини, цінність якої визначається її якостями (розумом, знаннями, працьовитістю, вірою, милосердям, справедливістю) і проявляється в її справах. Діяльність усіх в суспільстві повинна визначатись природним покликанням, природними нахилами людини до праці, а праця має бути направленою, перш за все, на благо суспільства. Мета людини – не переробити себе і природу відповідно до надуманих ідей, а розвивати те, що вже закладено в ній, очистити душу, досягти гармонію згідно "сродності".

Зміст людського життя, існування мислитель вбачає у самопізнанні, якого він прагнув досягти в процесі діалогу з іншими людьми та розмови зі своїм "Я". Вислів "Пізнай самого себе" став поштовхом до його філософствування та визначив напрям пошуків істини. Філософ сприйняв його за поклик до пізнання взагалі, до вияснення змісту, ролі та меж людського пізнання відповідно з божественною мудрістю.

Саме тому Г.Сковороді близьким виявилось вчення Сократа, а звернення до нього було намаганням зрозуміти себе та свій час, духовно самовизначитись. Адже духовна сутність людини проявляється через осмислення основ людського буття, а це завжди напружений діалог, в якому відбуваються зустрічі різних думок про ті чи інші явища, події. На перетині цих діалогічних проявів виявляється справжній зміст вчення, з'ясовується його сутність.

За вченням Любомудра, наближення до основ істинного знання – мета і обов'язок кожної людини, що прагне до розумного та щасливого життя. Провідником людини в цьому виступає пізнання, яке допомагає розумно вести людські справи, прийти до розуміння свого місця в суспільстві. Внаслідок цього виникає особлива атмосфера існування, що дозволяє людям реалізувати свої сутнісні сили. Отже, самопізнання у Г.Сковороди виступає інтелектуальним процесом, який веде до знання та розуміння, процесом реального наближення людини до Бога шляхом заглиблення у себе. В процесі самопізнання людина знаходить сенс власного буття, змінюється і вдосконалюється як сама, так і суспільні стосунки.

Масштабність мислення Г.Сковороди найповніше виявляється у концепції "сродної" праці, акцентованої таким чином, що природа постає одним з найважливіших центрів світобудови. У природі все влаштовано розумно і людина повинна зріднитися з нею і жити в гармонії. Природа для Г.Сковороди була джерелом радості, спокою, щастя, давала поштовх людині для творчості. Мислитель вважав, що свободу, духовне задоволення можна знайти лише в єдності з природою. Свій життєвий ідеал він порівнює з образом зеленої верби над чистою водою. Автор шукає свої ідеали в простому оточенні на лоні природи, яка надихає його на роздуми та самопізнання.

Філософ з повагою ставився до праці, яка є сенсом життя людини, тобто є "сродною" для неї. Проте кожна людина має внутрішню "сродність" лише до певного виду діяльності, тому він розкриває основи щасливого життя на прикладах простих істин людського буття, пошуком яких займався постійно.

У самопізнанні та творчій активності людини виявляється її прагнення до самореалізації. Сутність перетворення праці в першу життєву потребу полягає у перевтіленні її (праці) у творчий процес, у формуванні потреби в ній, як у творчості. Звідси виходить, що етичною стороною творчості виступає активна життєва позиція людини, її зацікавлене ставлення до праці, коли вирішальним стимулом є сама діяльність як необхідна, внутрішня потреба людини у виявленні та реалізації власних сутнісних сил. Смісл людського життя – в дії, в активності, у творчості; усі досягнення світової цивілізації і сам поступ історії виступають результатом творчої дії, творчої активності людей, їхньої енергії, наполегливої праці, в якій виявляється їхня "сродність". З огляду на це, можна виділити основні аспекти сквородинської концепції: самопізнання, самопошук (співставлення роду діяльності та здібностей), самовдосконалення, самоутвердження (побудова та використання моделі діяльності), усвідомлення самоцінності людського "Я" (залежить від внутрішнього світу людини, спрямованості думки, що визначається природною вдачею, внутрішніми духовними можливостями), визначення антропологічного характеру духовності, гармонійність визначальних засад (розуму та почуття), гармонійність світовідчуття.

Список використаних джерел

1. Алпатов М.А. Русская историческая мысль и Западная Европа XII — XVII вв. / М.А. Алпатов. — М.: Наука, 1973. — 232 с.
2. Бичко А., Бичко І. Концентрично-бароковий контекст української філософії: феномен Сковороди / А. Бичко, І. Бичко // Сковорода Григорій: ідейна спадщина і сучасність. — К.: Інститут філософії НАН України. - 2003. — С.51-78.
3. Бовсунівська Т. Образи смутку в поезії Григорія Сковороди / Т. Бовсунівська // Дивослово. — 2002. — № 3. — С. 5-8.
4. Бойченко І.В. Філософія історії: Підручник. / І.В. Бойченко. — К.: Т-во "Знання", КОО, 2000. — 723 с.
5. Введенский А.И., Лосев А.Ф., Радлов Э.Л., Шпет Г.Г. Очерки истории русской философии / А.И. Введенский, А.Ф. Лосев, Э.Л. Радлов, Г.Г. Шпет. [Состав. Б. В. Емельянова, К.Н. Любутина.] — Свердловск: Издательство Уральского университета, 1991. — 592 с.
6. Вільчинська С. Г. Сковорода як фундатор української філософської антропології / С. Вільчинська. // Totallogy-XXI: Постнекласичні дослідження. - Вип.12. — К.: ЦГО НАН України. - 2005. — С.277-304.
7. Галенко С.П. Идея трансцендентализма в западноевропейской философии / С.П. Галенко. // Историко-философский ежегодник. — М.: Наука, 1992. — С. 46-64.
8. Гнатюк Л. То якою ж мовою писав Григорій Сковорода? / Л. Гнатюк. // Дивослово. — 2006. — № 3. — С. 44-46.
9. Головаха І., Стогній І. Філософ-гуманіст Г.С.Сковорода / І. Головаха, І. Стогній. — К.: Видавництво політичної літератури України, 1972. — 74 с.
10. Горак Г. Природа в контексті екзистенції української людини / Г. Горак. // Філософія. Антропологія. Екологія 2001: Ноосферна альтернатива та нові пізнавальні стратегії). — К.: Стилос, — 2001. — С.51-60.
11. Гордієвський М.І. Теоретична філософія Г.С. Сковороди / М.І. Гордієвський. // Пам'яті Г.С. Сковороди (1722 – 1922): Збірка статей. — Одеса, 1923. — 98 с.
12. Горський В.С. Уявлення про Бога і Всесвіт / В.С. Горський. [Історія філософії на Україні.] У 3-х т. — К.:Наукова думка, – 1987. — Т. 1. — С. 23-45.

13. Горський В.С., Стратій Я.М., Тихолаз А.Г. Ткачук М.Л. Київ в історії філософії України. / В.С. Горський, Я.М. Стратій, А.Г. Тихолаз, А.Г. Ткачук. — К.: КМ академія. 2000. — 264 с.
14. Горський В.С. Історія української філософії: Навч. посібник. / В.С. Горський. — 4-е видання, доп. — К.: Наукова думка, 2001. — 376 с.
15. Гузар І. Україна в орбіті європейської мислі. Від Григорія Сковороди до Тараса Шевченка / І. Гузар. — Торонто; Львів: Наукове товариство імені Шевченка. - 1995. — 175 с.
16. Захара І.С., Кашуба М.В., Матковська О.В. та ін. Проблема людини в українській філософії XVI –XVIII ст. / І.С. Захара, М.В. Кашуба, О.В. Матковська. — Львів: Логос, 1998. — 240 с.
17. Зеньковский В. История русской философии. / В. Зеньковский. — М.: Академический Проект, Раритет, 2001. — 880 с.
18. Иваньо И. Очерк развития эстетической мысли на Украине. / И. Иваньо. — М.: Искусство. - 1981. — 423 с.
19. Иваньо І. Філософія і стиль мислення Г. Сковороди / І. Иваньо. — К.: Наукова думка, 1983. — 272 с.
20. Пісоцький В. Ідея толерантності в етиці Григорія Сковороди / В. Пісоцький. // Людина і світ. — 1999. — № 10. — С. 49-51.
21. Сковорода Григорій Повне зібрання творів / Григорій Сковорода. У 2-х т. — К., 1973. — Т. 1. — 532 с.
22. Федів Ю., Волинка Г. Жити велів "по натурі" і "сродності" / Ю. Федів, Г. Волинка. [Філософ. погляди Г.Сковороди] // Віче, 1994. — № 11. — С. 124 – 131.
23. Чижевський Дмитро. Філософія Г. Сковороди / Дмитро Чижевський. // Хроніка 2000. — К., 2000. – Вип. 39-40. — Т. II. — С. 455-474.
24. Шевчук Василь. Григорій Сковорода / В. Шевчук. — К.: Рад. письменник. - 1969 . — 316 с.
25. Эрн В. Борьба за Логос. Г. Сковорода. Жизнь и учение. / В. Эрн. — Мн.: Харвест, — М.: АСТ, 2000. — 592 с.

Стаття надійшла до редакції 27 листопада 2012 року